

Osmanlı Devleti'nde Kur'an Basımının İlk Safhası

Zeki Salih Zengin*

Öz

Osmanlı Devleti'nde matbaa İstanbul'da ilk defa dinî kitapların basılmaması kaydıyla 1727 yılında kurulmuştur. Dinî kitapların basılması yasağı XIX. Asrın başlarında kaldırılmasına rağmen Kur'an basımı henüz söz konusu değildir. Hâlbuki yaklaşık üç asırdır Kur'an Avrupa'da basıldığı gibi XIX. Asırdan itibaren diğer Müslüman ülkelerde de basılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin basıma izin vermemesinin nedeni, metnin güvenilirliğinin sağlanması ve basım esnasında gerekli hürmetin gösterilmesi konusundaki endişeler yüzünden Meşihat'ın Kur'an'ın matbaada basılmasının dinî açıdan uygun olmayacağına dair kararıdır. Bununla birlikte asıl nedenin din anlayışı, kültür ve geleneğin muhafazası olduğu anlaşılmaktadır. Avrupa yanında özellikle İslam coğrafyasında basılan Mushaf'ın ülkeye girişi yasaklanmasına rağmen engellenemediği gibi yurt içinde de kaçak yollarla basımın önüne geçilememiştir. Matbu Kur'an'ın talep görmesinin en önemli nedeni fiyatının uygun olmasıdır. Çözüm, önce Londra'da basılan Mushaf'ın ülkeye girişine izin verilmesinde aranmış; ancak bunun yeterli olmadığı anlaşılmıştır. Nihai çözüm, gerekli önlemler alındıktan sonra Mushaf'ın devletin kontrolü altında basılmasında bulunmuştur. Böylece, Bab-ı Âli'nin 1873 yılında aldığı kararın ardından Osmanlı Devleti'nde yasal yollarla Kur'an basımı ilk defa 1874 yılında Maarif Nezaretinin denetimi altında gerçekleştirilmiştir. Kur'an basımı 1883 yılına kadar devlet denetiminde yapıldıktan sonra özel bir matbaa olan Matbaa-i Osmaniye'de devam etmiştir. Makalede Kur'an'ın basıldığı 1874 yılından önceki dönemde basıma karar verilmesine neden olan ve 1883 yılına kadarki gelişmeler hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Mushaf, Kelam-ı Kadim, Matbaa-i Âmire, Maarif Nezareti, Osmanlı Devleti.

* Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, zszengin@aybu.edu.tr ORCID: 0000-0003-2354-8899

The First Stage of Publishing the Qur'an in the Ottoman Empire

Abstract

The printing press in the Ottoman Empire was established in 1727 for the first time in Istanbul, on the condition that religious books were not published. However, the Qur'an has been published in other Muslim countries since the 19th century, as it has been printed in Europe for nearly three centuries. The reason why the Ottoman Empire did not allow printing was the concerns about ensuring the reliability of the text and showing the necessary respect during printing. However, it is understood that the main reason is the understanding of religion, the preservation of culture and tradition. Despite the fact that Mushafs printed in Europe and especially in the Islamic geography were banned from entering the country, it could not be completely prevented, nor could they be prohibited from being printed in the country by illegal means. The solution was first sought in allowing the Mushafs printed in London to enter the country; however, it has been found that this is not sufficient. The final solution was found in the printing of Mushaf under the control of the state after the necessary precautions were taken. Thus, after the decision taken by Sublime Porte in 1873, the printing of the Qur'an by legal means in the Ottoman Empire was carried out for the first time in 1874 under the supervision of Ministry of Education. In the article, information is given about the developments before the decision to publish the Qur'an and the period from 1874 to 1883.

Keywords: Qur'an, Mushaf, Kelâm-ı Kadîm, Matbaa-i Âmire, Ministry of Education, Ottoman Empire.

Giriş

İslam'ın kutsal kitabı olan Kur'an'ın Hz. Peygamber döneminde yazıldığı ve aynı zamanda ezberlenerek muhafaza edildiği bilinmektedir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra hafızların şehit olmaları yanında sınırları giderek genişleyen İslam devleti içerisinde farklı coğrafyalarda yaşayan Müslümanlara Kur'an'ın ulaştırılması ihtiyacı Kur'an'ın kitap hâline getirilmesini gerektirmiştir. Diğer taraftan yazılı olmayan bir metnin zamanla değişime uğramasının istenmeyen bir sonuç olarak ortaya çıkması mümkündür. Böyle bir ihtimalin varlığı, diğer dinlerle kendisi arasındaki temel farklılıklar arasında, kutsal kitapların "tahrifi" tezini ileri süren İslam açısından son derece ürkütücü ve önlenmesi gereken bir problem olacaktır. Bu nedenlerle Hz. Osman döneminde parçalar hâlinde yazılmış Kur'an metinleri toplanıp kitap hâline getirilerek çoğaltılmıştır. Sonraki dönemlerde, asırlar boyunca hattatlar tarafından istinsah edilen Kur'an nüshalarının maliyetinin

yüksekliği, herkesin kolayca sahip olabilmesini zorlaştırmıştır¹. XV. asırdan itibaren Avrupa'da ve İslam coğrafyasında kullanılan matbaa Müslümanların ilgisini çekmemiş, sadece dinî değil diğer kitapların matbaada basılması için birkaç asrın geçmesi gerekmiştir. Hâlbuki Osmanlı Türkiye'sinde matbaa bilinmekte ve gayrimüslimler tarafından kullanılmaktadır. İstanbul'da ilki 1493 yılında İspanya'dan göçen Yahudiler tarafından kurulan matbaayı daha sonra Rumlar ve Ermeniler tarafından açılanlar izlemiştir. Bu matbaalarda kutsal kitapların basımı da yapılmıştır².

Avrupa'da matbaanın kurulmasından sonra sadece İncil ve Tevrat değil Kur'an ve Arapça kitaplar da basılmıştır. Avrupa'da ilk Arapça kitabın³ 1514 yılında İtalya'nın Fano şehrinde basılmasının ardından Kur'an, 1537 yılında Paganino ve Alessandro Paganini tarafından Venedik'te basılmıştır⁴. Bunu Leiden (1617), Hamburg (1694), Leipzig (1768), St. Petersburg (1787), Kazan (1801) ve Londra (1833)'da yapılan baskılar izlemiştir. Bu esnada Osmanlı hakimiyeti dışındaki yerlerde yaşayan Müslümanlar tarafından da Kur'an basılmaya başlanmıştır. Kazan'da basılan ilk Mushaf'tan sonra Tebriz'de 1820, Mısır'da 1833, Leknev (Lucknow)'de 1850, Bombay'da 1852, Sumatra'da 1848, Kalküta'da 1857, Delhi'de 1863 yılında Kur'an basımı yapılmıştır⁵.

- 1 Yazma Mushaflar hakkında bilgi için, bk. Fatih Özkafa, "Hat Sanatı Bakımından Mushaf Kitabının Tarihi Seyri", *Marife*, S. 3, 2010, s. 311-316.
- 2 Adri K. Offenber, "The Print History of The Constantinople Hebrew Incunable of 1493: A Mediterranean Voyage of Discovery", *The British Library Journal*, Vol. XXII/No: 2, 1996, s. 223-227; Nil Pektaş, "The Beginning of The Printing in The Ottoman Capital: Book Production and Circulation in Early Modern Istanbul", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları C XVI/S. 2*, 2015, s. 13-19; John-Paul Ghobrial, "Printing", *Encyclopedia of The Ottoman Empire*, ed. Gabor Agoston/Bruce Masters, New York 2009, s. 471-474; Yasin Meral, "Osmanlı İstanbulu'nda Yahudi Matbaası ve Basılan Bazı Önemli Eserler", *Osmanlı İstanbulu II*, ed. F. Emecen-A. Akyıldız-E. S. Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yay., İstanbul 2014, s. 455-469.
- 3 İlk basılan kitap, *Kıtab-ı Salatü's-Sevâi' bi Hesabi'd-Daksu Keniseti'l-İskenderiye (Namaz Saatlerinin İskenderiye Kilisesinin Usulüne Göre Hesaplanması Kitabı)* adını taşımaktadır. Philip K. Hitti, The First Book Printed in Arabic, *The Princeton Library Chronicle IV/1*, 1942, s. 5-9; Mariette Atallah, *Early Arabic Printing in Europe: A Selection of Books (1514-1694)*, MELA Notes, No. 91 2018, s. 45.
- 4 Angela Nuovo, "A Lost Arabic Koran Rediscovered", *The Library*, XII/4 (1990), s. 273-292; Atallah, *age*, s. 45, 47; Arjan van Dijk, "Early Printed Qur'ans: Dissemination of The Qur'an In The West", *Journal of Qur'anic Studies*, Vol. VII/No. 2, 2008, s. 140.
- 5 Avrupa'da ve diğer ülkelerde Kur'an basımı hakkında, bk. Michael W. Albin, "Printing of The Qur'an", *Encyclopaedia of The Qur'an*, Vol. I, Brill, Leiden-Boston-Köln 2001, s. 265-272; Alexander Bevilacqua, *Şark Kütüphanesi İslam ve Avrupa Aydınlanması*, çev. Kenan Çapık, Yeditepe Yay., İstanbul 2020, s. 107-171; Kemal Beydilli, "Matbaa", *İslam Ansiklopedisi*, C XXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 105-110; Necmettin Gökür, *Tanzimat'tan Günümüze Din-Devlet İlişkileri ve*

Matbaanın Osmanlı gayrimüslim tebaası tarafından neredeyse Avrupa ile eş zamanlı olarak kullanılmaya başlanmasına rağmen Müslümanlar tarafından ilk matbaa 1727 yılında kurulmuştur. Yirmisekiz Çelebi Said Efendi ve İbrahim Müteferrika, matbaaların açmak üzere sundukları arzıda, önce 500 cilt olarak basmayı planladıkları *Vankulu Lüğati*, ardından dil, hikmet, hey'et, tıp, hesap, teşrih, hendese ve coğrafyaya dair kitaplar için hatt-ı hümayun verilmesi yanında Şeyhülislamın matbaanın yararlı, dine aykırı bir yönü olmayan ve teşvik edilmesi gereken bir sanat olduğunu belirten bir takdim yazısı (takriz) yazmasını istemişlerdir. Talep uygun görülerek Fıkıh, Tefsir, Hadis ve Kelam kitapları dışındaki kitapların basılması için fetva alınarak izin verilmiştir⁶. Dini kitapların hariç tutulması yeni değildir. Nitekim 1588'de III. Murat döneminde Avrupa'da basılan kitapların ülkeye girişinde bir sakınca görülmezken dini kitaplar hariç tutulmuştur⁷. Bu durum, Osmanlı ulema ve devlet adamlarının dinî ya da başka bir gerekçe ile matbaa ve kitap basımına olumsuz tutumlarının olmadığını gösterir. Hâl böyle iken matbaanın kurulması için XVIII. asrın ortalarına kadar beklenilmesini, engelleme ile değil kitap ve bilgiye bakış ile bunlara yüklenen anlama bağlı olarak matbu kitaba olan ilgisizlik ve matbaanın toplumsal karşılığının olmaması ile izah etmek gerekir.

Matbaaya, en azından ilk zamanlarda gösterilen mesafeli duruşun kültürel, sosyal ve ekonomik nedenlerinden söz edilebilir. Bunlar arasında dinî yahut daha doğru bir ifade ile *dinî gerekçeli kültürel* nedeni de katmak gerekir. Matbaanın kurulmasından sonra dinî eserlerin basılmasına izin verilmemesi böyle bir nedenin sonucudur. Böyle bir ortamda Kur'an'ın matbaada basılması söz konusu bile değildir. Ancak, sonraki süreçte önce dinî kitapların basımına başlanması⁸, ardından ülke dışında basılan Mushaf'ların ülkeye girişi engellenmesi bir yana, yurt içinde dahi kaçak Mushaf basımının önüne geçilememesi, yasaklamanın çözüm olmadığını ortaya koymuştur.

Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı, MÜİF Yay., İstanbul 2015, s. 12-13.

6 Fetva ve ferman için, bk. BOA. HH. 1665/56, 29 Zilhicce 1139/17 Ağustos 1727; *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*, haz. Turgut Kut-Fatma Türe, Yapı-Kredi Yay., İstanbul 1996, s. 32.

7 Malissa Taylor, "The Anxiety of Sanctity: Censorship and Sacred Texts", *Osmanlılar ve Avrupa Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim*, ed. Seyfi Kenan, İsam Yayınları, İstanbul 2010, s. 516.

8 İlk aşamada dini kitapların basılacak eserler dışında tutulması hakkında fetva olmasına rağmen yaklaşık 76 yıl sonra dinî kitaplar da basılmaya başlanmış ve bu çerçevede *Risale-i Birgivi* ilk defa 1803 yılında basılmıştır. Bk. Jale Baysal, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2010, s. 26-35, 50, 75.

Matbaanın kullanılması ile birlikte bilginin yaygınlaşması, gelişmesi ve paylaşılması önemli değişimlere neden olmuştur. Bu açıdan matbaa, günümüzde yaşanan küreselleşme olgusunun başlangıcını oluşturan önemli parçalardan birisi olarak sayılabilir. Matbaa ile birlikte bilginin yaygınlaşması siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda önemli değişimlere neden olmuştur. Bu etki din alanı için de geçerlidir. Bu çerçevede kutsal bir metnin basılması sadece bir matbuat hadisesinden ibaret değildir. Kur'an'ın önce basılması, ardından tercüme edilerek ulaşılmasının kolay hâle gelmesi, gelenekle iç içe geçen din anlayışının değişiminde etkili olmuştur. Kur'an basımı sadece İslam'ın temel kutsal metninin halka ulaştırılması çabasının ötesinde aynı zamanda halife sıfatını taşıyan Osmanlı hükümdarının otoritesinin bir göstergesi olarak siyasi bir anlam da içermektedir. Bütün bunlarla birlikte Kur'an basımına karar verilmesi, güvenilir ortamda basılması ve insanlara uygun şartlarda ulaştırılabilmesi için gerekli hangi düzenlemelerin nasıl yapıldığının bilinmesi, söz konusu değişimin niteliğinin anlaşılabilmesi açısından önemlidir. Zira söz konusu süreçte yaşananlar idari, mali ve askerî açıdan sarsılan Osmanlı toplumunun dine, dünyaya, kutsala ve kültüre bakışının zihinsel boyutları hakkında önemli ip uçları barındırmaktadır.

Çalışmada ele alacağımız konu 1873 yılında Mushaf basımına karar verilmesi öncesinde ülkede Mushaf basımı ve satışının yasak olduğu dönem ile basımın devlet eli ile yapılmasına karar verilmesinden itibaren, yine devlet denetiminde ancak özel bir matbaa olan Matbaa-i Osmaniye'de yapılmak üzere ilk mukavelenin yapıldığı 1878 yılına kadarki ilk dönemde gerçekleştirilen çalışmaların tanıtım ve değerlendirmesidir. Basımın yasak olduğu dönemin ele alınması, hangi şartların Mushaf basımını gerekli kıldığının bilinmesi açısından önemlidir. Yine, basıma karar verilirken sürecin işleyiş biçimi, atılan adımlar ve bunların gerekçelerinin bilinmesi gerekir. Çalışmada ele aldığımız sürecin yasaklar, alınan kararlar, kararların uygulanmasında yaşanan problemler ve çözüm yolları açısından dikkat çekici özellikler taşıdığı görülecektir. Süreç, dönemin din anlayışı, din-toplum-siyaset ilişkilerinin mahiyetinin belirlenmesi yanında, hâlen tartışılan İslam dünyasının Batı karşısında geri kalmasının nedenlerini açıklamaya katkı sağlayacak özellikler taşımaktadır. Kur'an basımı sürecinde yaşananların bilinmesinin hem Osmanlı Türkiye'si ile İslam dünyasının ortak taraflarının hem de Osmanlı'nın kendine has düşünce dünyasının anlaşılmasına, böylece bir karşılaştırma yapılarak geri kalma tartışmalarına daha geniş açıdan bakılabilmeye katkı sağlayacağı umuyoruz.

Konu, ülkemizde son zamanlarda ilgi çekmeye başlamasına rağmen henüz yeterli sayı ve nitelikte çalışmanın olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Kur'an basımı meselesi Türkiye'de genellikle matbaa tarihi konusunda yapılan çalışmalar içinde ve sınırlı olarak ele alınmıştır. Mahmut Gündüz, Osman Keskiöğlü, Ali Birinci ve Ayşe Tek Başaran'ın çalışmaları bu niteliktedir⁹. Keskiöğlü'nün ve özellikle 1883 yılı sonrasını ele alan Birinci'nin çalışması içerdikleri bilgi ve belgeler açısından değerlidir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla konuyu özel bir alanla sınırlı olarak ele alan müstakil çalışmalar M. Brett Wilson ve Necmettin Gökür tarafından yapılmıştır¹⁰. Bununla birlikte sözü edilen çalışmalarda, burada ele aldığımız döneme dair bilgiler genellikle yüzeysel ve birbirinin tekrarı biçiminde kalmıştır. Tasvirî/betimsel yöntem çerçevesinde mevcut literatürle birlikte özellikle arşiv belgelerini esas alarak hazırladığımız bu çalışmadaki amacımız, ülkemizdeki Kur'an basımının tarihî sürecinin belirlediğimiz kısmını, süreç boyunca yaşanan olayları nedenleri ile birlikte değerlendirerek geçerli ve güvenilir kaynaklar ışığında ortaya koymaktır. Çalışmanın, konuyu farklı yön ve boyutları ile ele alacak diğer çalışmalara yol açmasını umuyoruz.

Osmanlı'da Kur'an Basımı Neden Gecikti?

Avrupa ile birlikte İslam dünyasında matbaa çok erken tarihlerde kullanıldığı hâlde *Müslümanlar tarafından neden 2.5 asır sonra, üstelik sınırlı olarak kullanılmaya başlandı?* sorusu, *Osmanlı'da dinî kitaplar ve Kur'an basımı neden gecikti ?* sorusuna cevap aranırken birlikte cevaplanması gereken bir sorudur; çünkü her ikisi arasında ilişkinin olduğu açıktır.

Öncelikle ne matbaanın ne de Kur'an basımının gecikmesinin nedenini İslam içinde aramak anlamsızdır. Bir dinin gerek insan zihni gerekse kültürel nedenlere bağlı olarak farklı biçimlerde yorumlandığı, kabul gördüğü, benimsendiği ve yaşandığı bilinmektedir. Bu itibarla özellikle dinin toplum hayatına yansıyan

9 Mahmut Gündüz, "İlk Kur'an-ı Kerim Basmaları", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, C XIII/S. 1, 1974, s. 34-40; Mahmut Gündüz, "Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'an-ı Kerim Basmaları", *Vakıflar Dergisi*, S. 12, 1978, s. 335-350; Osman Keskiöğlü, "Türkiye'de Matbaa Tesisi ve Mushaf Basımı", *AÜİF Dergisi*, C XV/S. 1, 1967, s. 121-139; Ali Birinci, "Osmanbey ve Matbaası, Ser-kurenâ Osman Bey'in Hikâyesine ve Matbaa-i Osmaniye'nin Tarihçesine Medhal", *Miüferrika*, S. 1 2011, s. 3-148; Başaran, Ayşe Tek, *The Ottoman Printing Enterprise: Legalization, Agency and Networks 1831-1863*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2019, s. 323-245.

10 Necmettin Gökür, *age*; M. Brett Wilson, *The Qur'an After Babel: Translating and Printing the Qur'an in Late Ottoman and Modern Turkey*, Ph. D. Dissertation, Department of Religion in the Graduate School of Duke University, 2009.

tarafının sadece dinin temel kaynaklarına bağlı olarak değil aynı zamanda nasıl anlaşıldığı, yorumlandığı ve bunlar etrafında oluşan kültür ve gelenek ile birlikte ele alınarak değerlendirilmesi gerekir. Çünkü dinî bilgi insan zihni ve tecrübesi ile yorumlanarak biçimlenmekte ve anlam kazanmaktadır. Dinin sosyal değişme karşısında tutumu, onu kavrayan ve yorumlayan zihin ve tecrübe ile biçimlenen kültüre ya da dinin temsilcilerinin tepkisine göre şekil almaktadır. Bu noktada güçlü geleneğe sahip toplumların yenilik karşısındaki tepkisi sadece dinin değil aynı zamanda din etrafında oluşan kültürün tepkisidir. Matbaanın söz konusu dönemdeki Osmanlı toplumunda dinin ve geleneksel kültürün ağırlığı, matbaa karşısında gelişen tutumun belirleyici tarafını oluşturur. Bu itibarla önce dini metinlerin daha sonra da Kur'an basımına olan tepkinin nedenleri araştırılırken, Batı karşısında alternatif ve güçlü bir kültüre sahip Osmanlı toplumunun dini geleneğe olan bağlılığı ve bu geleneği muhafaza etme arzusu ile dinî metinlerin güvenilirliklerinin sağlanması çabası gözden kaçırılmamalıdır. Matbu dinî kitaba tepki sadece Osmanlı toplumunda değil Batı'da da olmuştur¹¹. Tepkinin Osmanlı toplumunda uzun ve etkili olmasının nedenini, mevcut din anlayışı ve kültürel yapı ile bunların toplumda sahip oldukları güç yanında, değişime olan bakış ve niyetinde aramak gerekir.

Osmanlı Türkiye'sinde 1727 yılında matbaa kurulurken dinî kitapların basılmaması şartı getirildiği hâlde 76 yıl sonra 1803 yılında *Birgivi Risalesinin*, bundan bir 70 yıl sonra da 1874 yılında Kur'an'ın basılmasına karar verilmesi, dinî metinlerin matbaada basılıp-basılmaması meselesinin din ile değil, din anlayışı ve zihniyetle ilgili olduğunu ortaya koymaya yetmektedir. Yine İslam dünyasında ilk Kur'an basımının 1801 yılında Kazan'da yapıldığına bakıldığında -ki bu Osmanlıya nispetle 72 yıllık bir takaddümdür- gecikmenin dine dayandırılan bir nedeninin olmadığı sonucuna varmamak mümkün değildir. Gecikme ya da yasaklamaya neden olan ve din olarak telaffuz edilen hususun *İslam değil, din veya İslam anlayışı* olduğu açıktır. Çünkü 1801 yılında ilk Kur'an'ı Kazan'da basanlar gibi 1873'te İstanbul'da ve hâlihazırda basanlar da Müslümandır. Bu, tıpkı Müslüman toplumların geri kalmasının nedeni İslam mıdır? sorusuna benzetilebilir. Hâlbuki İslam dünyasının parlak dönemlerini inşa edenler olduğu gibi sonrasında inhitatı yaşayanlar da Müslümandır. Benzer biçimde günümüzde gelişmiş ve geri kalmış

11 Elizabeth Einstein, *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*, Cambridge University Press, 2005, s. 347-249; James Raven, *What Is The History of Book ?*, Cambridge 2018, s. 99-105; Yasin Meral, "Yahudi Âlimlerin Gözüyle Matbaanın İcadı ve Matbaada Basılan Metinlerin Hükümü", *Belleten*, C 84/S. 300 (2020), s. 559-584.

toplumlar arasındaki farklılık, belirli bir dine mensubiyetle ilgili değildir. Şu hâlde ekonomik ve toplumsal olayları sadece dinî mensubiyetle açıklayabilmek mümkün değildir. Buna göre matbaa ve Kur'an basımındaki gecikmenin iki temel nedene bağlı olarak açıklanması doğru olacaktır: İlki din anlayışı, diğeri ise bilgi ve bilginin intikali ile ilgili oluşan gelenek ve kültür. Şu hâlde söz konusu sorulara verilecek cevabın belirgin olan yanı *matbaanın kullanılması ve Kur'an basımındaki gecikmenin dinî bir gerekçesinin olmadığıdır*.

Matbaanın Osmanlı Türkiye'sinde geç kullanılmasının nedenleri genellikle matbu kitaba talebin olmaması, hattatlık mesleği, maliyet yüksekliği gibi nedenlere bağlanmaktadır¹². Hakikat payı olmakla birlikte matbaanın kullanılması ve Kur'an'ın basılmasındaki gecikmenin sadece bu gerekçelerle açıklanamayacak kadar geniş olduğunu, konunun her ikisinin birlikte ele alınarak birbiri ile ilişkili nedenlere bağlı olarak açıklanabileceğini düşünüyoruz. Söz konusu bu nedenlerin hiçbirisinin doğrudan dinî bir tarafının olmadığını, tamamen bir kültür ve zihniyet meselesi olduğunu tekrar belirtmeliyiz.

Gecikmenin nedenlerinden ilki İslam dünyasındaki bilginin üretimi ve intikali ile ilgili oluşan gelenek ve kültürle ilişkilidir. Öncelikle İslam entelektüel geleneği ve eğitim anlayışında bilginin intikalinde sözlü aktarımın yazılı olandan daha revaçta olduğu, bilgiyi elde etme ve eğitimin bireysel bir çabaya bağlı olarak gerçekleşmesi anlayışının pek de kabul görmediği bir gerçektir. Tedris ya da bilginin aktarılmasında *-transmission of knowledge-* sözlü iletişim, üstadın rahle-i tedrisinde yüz yüze bizzat okuyarak (bi'l-kıraa), konuşarak (bi'l-mükâleme) ve dinleyerek (bi'l-istima) öğrenmek daima esas olarak kabul edilmiştir¹³. Nitekim ilim için seyahatin, *rhle*, en önemli amacı bilgiyi kaynağından almak ve üstat ile temas etmektir¹⁴.

Söz konusu geleneğin oluşmasında Kur'an'ın öncelikle sözlü olarak aktarılmış ve ardından ezberlenmiş olmasının tesiri muhakkaktır. Bununla beraber sözlü gelenek, kitabının değerini düşürmemiş, nakledilen bilginin yazılarak kitaplarda toplanması bilginin güvenliğini sağladığı gibi intikalini de kolaylaştırmıştır. Özellikle medreselerin kurulması ve eğitimin kurumsal niteliğe bürünmesi ile kitabın önemi

12 Muhammed Abay, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Mushaf Basımı", *Osmanlı'dan Günümüze Kur'an ve Hüsn-i Hat Sempozyumu Bildiri Metinleri*, ed. Recep Orhan Özel, s. 91-132.

13 Jonathan P. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, çev. İsmail Eriş, Klasik Yay., İstanbul 2009, s. 33-40, 75-76.

14 Houari Touati, *Ortaçağda İslam ve Seyahat*, çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2004.

artmış; dersler üstat nezaretinde belirli kitaplar okutularak yapılmıştır¹⁵. Tedris esnasında okutulması gelenek hâline gelen belirli kitaplar vardır; ancak bu kitaplar daima bir hoca, üstat nezaretinde okunarak mütalaa edilmiştir. Âlim olmanın ölçütü olarak ezberlenmesi, sözlü olarak aktarılması ve mütalaa edilmesi yeterli kabul edilmiştir. Hatta bu anlayışa bağlı olarak birçok âlimin yazılı eser vermemesi problem teşkil etmemiştir¹⁶. Sözlü iletişim ve ezber, üstadın otoritesini pekiştirmesi yanında, talebeler arasındaki farklılıkları görebilmesine de imkân sağlamıştır¹⁷. Nitekim icazet, talebenin bir üstadın nezaretinde belirli kitap ya da kitapları okuyarak başkalarına da okutma yetkisinin yine üstat tarafından verildiğini gösteren belgedir¹⁸. Kitabın ancak üstadın dilinden anlaşılabilen, üstatla birlikte anlam ve değer taşıyan bir nesne olması, öğretimde bir araç olmasının ötesinde yüceltilmesine neden olmuştur. Bu anlayışa bağlı olarak kitap herkesin değil, ancak onu anlayabilecek ilim ehlinin sahip olması gereken müstesna bir nimet olarak kabul edilmiştir.

Gecikmenin ikinci bir nedeninin ulemanın, kendilerini avamdan ayıran, ayrıcalıklı bir mevkiye getiren, bilgiyi kendi zümreleri ile sınırlı tutma arzularının olduğunu ileri sürmek mümkündür. İslam dünyasında Arapçanın ortak ilim dili, *lingua franca*, kabul edilmesi, kitapların çoğunlukla bu dille kaleme alınması sonucunu doğurmuştur. Buna bağlı olarak Arapçayı bilenlerin sayısının az olması kitaba olan talebi sınırladığı gibi ileri düzeydeki bilginin belirli bir zümrede kalmasına da neden olmuştur. Bilgi, ancak ulema ya da elitler tarafından sözlü olarak aktarılan ve pratik karşılığı olan bir değerdir. Halkın ihtiyacı olan bilgi ise dinî vecibelerini ve ahlaki sorumluluklarını yerine getirmesini sağlayacak kadar olmalıdır. Matbaanın kurulması esnasında dinî kitap basımındaki yasak uzun bir dönem devam etmiştir. Nitekim 3 Ağustos 1797 tarihinde ve bundan 3 yıl sonra

- 15 İslam dünyasında kitap kültürünün doğması ve gelişmesi ile ilgili olarak geniş bilgi için, bk. İsmail E. Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018; Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, ter. M. Macit Karagözoğlu, Klasik Yay., İstanbul 2012.
- 16 Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, TTK Basımevi, Ankara 2003, s. 364-366.
- 17 Seyyed Hossein Nasr, "Oral Transmission and the Book in Islamic Education: The Spoken and the Written Word", *The Book in the Islamic World The Written Word and Communication in the Middle East*, ed. George N. Atiyeh, State University of New York Press, Albany 1995, s. 57-58; Muhsin Mahdi, "From the Manuscript Age to the Age of Printed Books", *The Book in the Islamic World The Written Word and Communication in the Middle East*, ed. George N. Atiyeh, State University of New York Press, Albany 1995, s. 8.
- 18 George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, çev. A. H. Çavuşoğlu-H. T. Başoğlu, Gelenek Yay., İstanbul 2004, s. 214-221, 385-387.

1800 yılında sahaflarla ilgili düzenlemelerde, Kur'an, Hadis, Tefsir ve diğer Fıkıh kitaplarının basılması yahut satılmasının yasak olduğu belirtilmektedir¹⁹. Ancak bu yasağın sonraki yıllarda yumuşamaya başladığı Kur'an dışındaki dinî metinlerin basılmaya başlandığı görülmektedir. 1803 yılından itibaren basılan dinî kitaplar ilmihal, siyer, hadis şerhleri ile ayet ve sure tefsirleri gibi halkın inanç, ibadet ve ahlaka dair ihtiyacı olan temel bilgileri içeren eserlerden ibaret kalmıştır²⁰. Yasağın kalkmasında dinî bilginin yayılmasında matbu kitabın etkisinin görülmüş olmasının tesiri açıktır; ancak dikkat çekmek istediğimiz husus, yayılmasına izin verilen bilginin sınırlı oluşudur. Derin ve kapsamlı bilgi yine dil ve zümre ile sınırlı kalmaya devam etmiştir. Kurumsal eğitimin yaygınlaşmadığı, okuma yazmanın sınırlı olduğu bir çağda ve toplumda kitaba olan talep, halktan çok eğitimli ve yönetici kesimlerden gelecektir. Şu hâlde asıl mesele, ilmihal bilgisinin ötesine geçmek isteyen bir kimsenin bu bilgiye nereden ve nasıl ulaşabileceği meselesidir. Osmanlı toplumu için bu sorunun cevabı medrese veya medresede okutulan derslerin tahsilidir. Zaman ve imkan açısından herkesin yürüebilmesi mümkün olmayan bu yolun sonu ilmiye mensubu olmaya varır ki sonuçta yine en başa, ileri düzeydeki bilginin ulema çevresinde kalması noktasına dönmüş oluruz. Kapalı, aristokrasinin güçlü, etkileşimin ve eğitim imkanlarının sınırlı olduğu dünyada dine dair halka ulaştırılacak bilgi de oldukça sınırlı kalmıştır.

Matbaanın kullanılması ve Kur'an basımındaki gecikmenin diğer bir nedeni, kitabın aynı zamanda bir sanat eseri olması ve istinsah edilmesi ile ilgili ekonomik boyuttur. İslam dünyasında kitabın sadece bilginin intikalini sağlayan bir araç, öğretimde bir materyal olmanın yanında, bunun ötesinde yazısı (hat), süslenmesi (tezhip, cilt) ve kullanılan kağıt ve mürekkep ile birlikte birçok sanatı bünyesinde toplayan ve sürdüren bir eser olduğu unutulmamalıdır. Bu hâli ile kitap İslam dünyasında sadece bir nesne yahut bilginin intikalinde bir araç olmanın ötesinde, yaşayan bir varlıktır²¹. Söz konusu kitap Mushaf olduğunda yüklenen anlam

19 İsmail Erünsal, "Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar: Yeni Bazı Belge ve Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, C XXIX, 2007, s. 115. 1846 yılında Saksonya'da basılan ve İstanbul'a getirilen Kadı Beyzavî Tefsirinin "basma olması" nedeniyle satışına izin verilmemiştir. İ.H.R. 37/1695, 19 Şevval 1262/10 Ekim 1846.

20 Jale Baysal, *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar (1729-1875)*, s. 75-91; Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, Eren Yay., İstanbul 1995, s. 255-259; *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*, haz. Turgut Kut-Fatma Türe, Yapı-Kredi Yay., İstanbul 1996.

21 George N. Atiyeh, "Introduction", *The Book in the Islamic World The Written Word and Communication in the Middle East*, ed. George N. Atiyeh, State University of New York Press, Albany 1995, s. XIII.

daha da derinleşmektedir. Öteden beri elle yazıla gelen Mushaf'ın matbaada basılmasının, kutsallığına halel getireceğine dair anlayışın doğması muhtemeldir; zira Kur'an'daki "kitap" kavramı etrafında metni, okunması ve anlamı yanında yazılması ve tezyini ile Kur'an'a dair her şey manevi karşılığı olan bir ibadet kabul edilmektedir. Buna, matbu Mushaflarda yanlışlık olabileceği ihtimali de eklenince ihtiyatlı duruşu anlamak mümkün hâle gelmektedir. Gerçekten de Kur'an'ın 1537 yılında Paganini tarafından basılan nüshasında; hatta daha sonra Hamburg baskısında da yanlışlıklara rastlanmaktadır ki bu durum İslam dünyasında dinî kitapların basımında tereddütler uyandırmıştır²². Ancak bu tereddütlerin, matbaanın yararının görülmesi ve hata yapılma endişelerinin yersiz olduğunun fark edilmesi ile zaman içerisinde kaybolduğu görülür. Buna matbu Mushaf'ın fiyatının uygunluğunun eklenmesi, talebi daha da artmıştır. Diğer taraftan, Mushaf'ın basılması ile sözünü ettiğimiz sanatların tamamen göz ardı edilmediği, matbu Mushafların cilt ve hatlarında geleneksel özelliklerin, eskisi derecesinde olmasa da devam ettirildiği görülmektedir²³.

Kur'an Basımının ve Satışının Yasak Olduğu Dönem

Yasağa rağmen basımının yasal olarak yapıldığı tarihe kadar Osmanlı ülkesinde matbu Mushaf hiç eksik olmamıştır. Bazan yurt dışında bazan da yurt içinde basılan ve satılan Mushafların ortak özellikleri yasadışı yani kaçak olmalarıdır. 1843 yılından itibaren tespit etmeye başladığımız belgelere bakarak, ülkeye kaçak yollarla Mushaf girişinin yaklaşık olarak bu tarihlerden itibaren gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Bu yıllarda, ülkede Kur'an basımına ne resmî ne de gayiresmî yollarla izin verilmediği gibi basanlar hakkında yasal işlemler yapılmış, idarecilerden bu konuda gereken özeni göstermeleri istenmiştir. Konuyla ilgili tespit edebildiğimiz 1843 tarihli ilk belgede Tebriz, Londra, Marsilya ve Saksonya'da basılan Kelam-ı Kadimlerin Meşihat'ın, basılması-satılması dinî açıdan uygun olmayacağı için yasaklamasına rağmen Bahçekapı'daki eczacı (ispenciyar) dükkanlarının birinde satıldığı belirtilmektedir²⁴. Belgede, Galata

22 Muhsin Mahdi, *age.*, s. 1-4; Orlin Sabev, (Orhan Salih), *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746)*, Yeditepe Yay., İstanbul 2006, s. 320-322; Johannes Pedersen, *age.*, s. 29-34.

23 Ayşe Başaran, "Reconsidering The Role of Ulema and Scribal Actors in the Ottoman Transition From Manuscript to the Printed Medium", *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C 28/S. 54 (2023/1), s. 73-121; Fatih Özkafa, "Sanat Kıymeti Bakımından Matbû Mushaflar", *Ulusallararası Güzel Sanatlar Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ed. Uğur Atan-Hakan Mazlum, s. 38-54.

24 BOA. İ.HR. 24/1109, 3 Zilkade 1259/25 Kasım 1843.

ve İzmir gümrüklerinde yakalanan Mushafların öteden beri satın alınarak muhafaza edildiği; ancak bu işin ardı kesilmediği ve beyhude masrafa neden olduğu belirtilmektedir. Buna rağmen Meclis-i Hass-ı Vükelâ'da, hürmeten satın alınıp muhafaza edilmeleri usulünün devamına karar verilmiştir. 1851 ve 1853 yıllarında da aynı usulün devam ettiği, matbu Mushaflara el konulmasına rağmen bedellerinin ödendiği görülmektedir²⁵. Ancak Mushaf basımının başlamasından sonra bu uygulamadan vazgeçilerek, ticaret amacı taşımayan, okumak üzere elinde bulunduran kimselere ceza verilmediği gibi ele geçirilen Mushaflar talebe, ihtiyaç sahibi ve fakirlere ücretsiz olarak dağıtılmıştır²⁶.

1853 tarihli belgede sahafların matbu Mushaf alım-satımındaki yasağa uymalarının tekrar tembih olunduğu ifadesine bakıldığında her ne kadar genel olarak dinî kitaplar için geçerli karar zaten var olmakla birlikte, matbu Mushaflar için ayrıca bir kararın daha önceki tarihlerde alındığı anlaşılmaktadır²⁷.

Kur'an basımının uygun olmayacağına dair tespit edebildiğimiz ilk kayıt 1854 yılında ele geçirilen matbu bir Amme cüzü hakkında Fetvahane'de verilen ve Şeyhulislam Meşrepzâde Mehmet Ârif Efendi tarafından Meclis-i Vâlâ'ya iletilen fetvadır. Fetvada, Kur'an cüzlerinin basılması esnasında, kelime ve harflerdeki noksanlık ve fazlalıklar, hareke hataları, basım sırasındaki hürmetsizlikten kaçınılamayacağı, ayrıca basılmasının uygun olduğuna dair açık bir dinî bilginin olmadığı aşkar olduğundan, basılmamasının daha uygun olacağı kararının tercih edildiği belirtilmiştir:

“.....sıhhati takdirinde dahi tab'ı hususunun ahkâm-ı şer'iyyesi lede't-tetebbu' cevazına dair asla bir nakl-i sariha zafer-yâb olunamayıp..... ba'de't-tab' neşr ve teksiri takdirinde tezlil ve istihkardan masun olmayacağı derkar olduğuna binaen tab'ının adem-i cevazı râcîh olacağı nümâyân olmağın....²⁸”.

Konu Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek Meşihat'ın karar uygun bulunmuş ve ilgililerden de uymaları istenmiştir²⁹. Belgelerden anlaşıldığı üzere her ne kadar

25 BOA. A.MKT.NZD. 30/40, 23 Cemaziyelevvel 1267/26 Mart 1851; A.MKT.NZD. 70/16, 21 Rebiülevvel 1269/2 Ocak 1853.

26 Mesela 1889 yılında ele geçirilen İran baskısı 110 parça Mushaf'ın, yanlışlıkları düzeltildikten sonra fakir çocuklarına dağıtıldığı belirtilmektedir. Bk. BOA. ME.MKT. 107/68, 21 Recep 1306/23 Mart 1889.

27 BOA. A.MKT.MHM. 756/32, 2 Ramazan 1269/9 Haziran 1853.

28 BOA. MVL. 291/8, 9 Rebiülevvel 1271/30 Kasım 1854.

29 BOA. A.MKT.NZD. 345/85, 28 Şaban 1277/11 Mart 1861; BOA. A.MKTUM. 509/80, 11

Mushaf basımına izin verilmemesi ve ülke dışından getirilenlere de engel olunması kararı Meclis-i Ahkâm-ı Adliye tarafından alınmış ise de asıl gerekçe Meşihat'ın bu husustaki olumsuz görüşüdür ki bunun da nedeni, basım esnasında gerekli saygının gösterilmeyeceği ve metin üzerinde tahrifat olabileceği endişesidir. Böyle bir tahrifatın kasten yapıldığı ya da teşebbüs edildiğine dair bilgimiz bulunmamaktadır. Ancak kastın dışında baskı ve kullanılan kâğıdın kalitesizliği nedeniyle yanlış yazım, çürüme ya da silinme gibi nedenlerle okumanın güçleşmesi; hatta hiç okunamaması mümkün olabilmektedir. Nitekim Ankara Millî Kütüphanede 1969 B 206 numarada kayıtlı 1859 yılında Kazan'da basılmış Kur'an nüshasının kâğıt ve baskı kalitesinin kötü olması nedeniyle doğru okunmasında güçlük olduğu yahut okunamaz yerleri olduğunu tespit ettik. Bu durumda yasak konusunda Meşihat'ın görüşünün, Kur'an'ın basımı sırasında yapılması muhtemel yanlışlık ve saygısızlık endişesinin dinî bir hassasiyete dayandığı, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye tarafından alınan kararın bu görüşe dayandığı anlaşılmaktadır. Yurt dışından getirilen Mushafların engellenmesinin siyasi boyutunun da olduğu anlaşılmaktadır. Zira, halife sıfatını taşıyan Osmanlı hükümdarının ülkesinde, yurt dışında basılan Kur'an nüshalarının satılması, bu sığata uygun düşmeyeceği gibi bir yönüyle de egemenliğin ihlali anlamına gelebilecektir. Ulemanın, Kur'an basımına karşı çıkmasının nedeni, teknolojiye dinî gerekçelerle muhalif olmalarından değil, baş tarafta belirttiğimiz nedenlerle birlikte, basım sırasındaki hürmetsizlik ve hata yapılacağı endişesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Mushaf girişi bir yandan gümrüklerdeki sıkı denetimler yanında diplomatik girişimlerle de engellenmeye çalışılmıştır. Mesela, İran'da basılarak yurda sokulan Kur'an nüshalarına el konulmuş, yurtdışında basılan Mushafların girişine engel olunması için Gümrük Emaneti'ne talimat verilmiş, ayrıca Tahran Sefareti de ikaz edilmiştir³⁰. İran yanında Hindistan'da basılan Mushaflar da yurda sokulmaya çalışılmıştır. Sinop, Erzurum ve Bağdat, coğrafi yakınlık dolayısıyla İran ve Hindistan'da basılan Mushafların ele geçirildiği yerler olmuştur³¹. İran'da

Rebiülahir 1278/16 Ekim 1861; A.MKT.NZD. 372/82, 14 Rebiülahir 1278/19 Ekim 1861; A.MKT.UM. 513/84, 22 Rebiülahir 1278/27 Ekim 1861; A.MKT.UM. 516/38, 20 Rebiülahir 1278/25 Ekim 1861; A.MKT.UM. 517/9, 25 Rebiülahir 1278/30 Ekim 1861; A.MKT.UM. 518/50, 25 Rebiülahir 1278/30 Ekim 1861; A.MKT.UM. 551/34, 11 Cemaziyelevvel 1278/14 Kasım 1861.

30 BOA. İ.DH. 261/16162, 28 Muharrem 1269/11 Kasım 1852. Konuyla ilgili olarak ayrıca, bkz. İ.DH. 262/16282, 9 ve 17 Safer 1269/22 ve 30 Kasım 1852; HR.MKT. 319/18, 3 Rebiülahir 1276/30 Ekim 1859.

31 BOA. A.MKT.UM. 502/90, 26 Rebiülevvel 1278/1 Ekim 1861; A.MKT.MHM. 408/49, 3 Safer

basılıp Sinop ve diğer gümrüklerde ele geçirilen çok sayıda Mushaf'ın Meşihata gönderildiği belirtilen yazıda*mesâhif ve eczâ ve en'âm-ı şerife vesâirenin men'-i tedavülü hakkında iş'âr-ı vâlâ-yı Fetvâpenahileri üzerine tenbihât-ı lazme'nin* yapıldığı belirtilmektedir³². Bahsedilen “tenbihât” çerçevesinde, matbu Mushaf satışının yasaklandığı münadiler vasıtasıyla halka bildirilmiş, ayrıca esnaf şeyhlerine de tebligat yapılmıştır³³.

Yurt dışından Mushaf girişinin engellenmeye çalışılmasının yanında yurt içinde ne özel ne de resmî kurumlar tarafından hiçbir şekilde basımın yapılmaması takip edilmiştir. Sadarete yazılan 3 Kasım 1852 tarihli yazıda, Tab'hane-i Âmire'de Mushaf basıldığı ve satıldığının iştirak edildiği belirtilerek, böyle bir şey söz konusu ise derhâl vazgeçilmesi istenmiştir. Yapılan tahkikat sonunda duyumun doğru olmadığı, Tab'hane-i Âmire'de irade-i seniye olmaksızın herhangi bir basımın yapılamayacağı, ayrıca diğer matbaaların da Kur'an basmamaları konusunda uyarıldığı saraya bildirilmiştir³⁴. Yasağa rağmen İstanbul'da başta İran tebaası matbaacı ve tüccarlar olmak üzere yerli matbaalarda kaçak yollarla Mushaf'ların basıldığı ve satıldığı bilinmektedir³⁵. 1856 yılında Koca Mustafa Paşa'daki evinde Kur'an basımı yapan Hafız Ahmet ve arkadaşlarının sorgusunda, Hafız Ahmet'in İranlı Tâkî Efendi ile bu konuda anlaşma yaptığı anlaşılmış ve ne yapılması konusunda Meşihat'a görüş sorulmasının uygun olacağına karar verilmiştir³⁶.

1863 yılında İstanbul'da Mercan'da kaçak Mushaf basımı yapıldığının tespit edilmesi üzerine başlatılan tahkikat esnasında fiile iştirak ettiği tespit edilenlerin sorgusu, basım işinin sadece İranlılar tarafından değil yabancılar, Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı vatandaşları; hatta resmî görevi olan kimselerin de bulunduğu oldukça geniş ve karmaşık bir ilişkiler ağı içinde gerçekleştiğini ve

1285/26 Mayıs 1868.

32 BOA. A.MKT.NZD. 345/85, 28 Şaban 1277/11 Mart 1861.

33 BOA. A.MKT.UM. 463/15, 13 Ramazan 1277/25 Mart 1861.

34 BOA. İ.DH. 261/16207, 20 Muharrem 1269/3 Kasım 1852; İ.DH. 261/16162, 28 Muharrem 1269/11 Kasım 1852.

35 BOA. İ.DH. 262/16282, 17 Safer 1269/30 Kasım 1852. İstanbul'daki Acem matbaaları hakkında bilgi için, bk. Filiz Dıġroġlu, “Osmanlı Matbuatında Acemler: Şirket-i Sahafîye-i İrânîye”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, C 56, 2020, s. 225-258; Güllü Yıldız, “İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, C 50, 2017, s. 175-218.

36 BOA. A.MKT.NZD. 185/11, 8 Ramazan 1272/13 Mayıs 1856.

âdeta önüne geçilemez bir boyuta ulaştığını gözler önüne sermektedir³⁷. Sorğu esnasında verilen bilgilerden Mercan'daki Ölüçukmaz Hanı'nda³⁸ Osmanlı vatandaşı ve Müslüman bir matbaacının, diğer bir matbaacının da hem kendi hem de Ermeni İspitalyası³⁹ matbaasında cüz bastırdıkları anlaşılmıştır. Dahası, alınan ifadelerden Süleyman Paşa Hanı'nda matbaası bulunan Âşir Efendi adlı bir matbaacının bundan birkaç sene evvel Hayrullah Efendi'nin⁴⁰ Maarif Nezaretine vekaleti zamanında onun bilgisi dahilinde 2400 parça cüz bastırdığı ve yarısını basım bedeli olarak aldığı, bunun dışında Kemal Efendi adlı bir şahsın Takvimhane'de Valide Mektebi altında bir hayli cüz bastırdığı, ayrıca İstihkam Alayı ve Mızıka-i Hümayun Matbaaları⁴¹ ile Mekteb-i İdadi'de 4200 Amme ve Tebareke cüzünün basıldığı, basımın yapıldığı taşların Pastırmacı Hanı'nda⁴² saklandığı tespit edilmiştir. İstihkam Alayı matbaasında, 1853 yılından, olayın tespit edilip basımın yasaklandığı 24 Şaban 1279 (14 Şubat 1863) tarihine kadarki zaman içinde Hacı Mustafa Efendi adlı kimseye 1500, Şehzade Medresesinde kalan Bosna'lı Hacı Ali Efendi'ye 5000 En'am, Küçük Ayasofya Medresesinde kalan Ali Efendi'ye 5000 Amme ve 3000 Tebareke cüzü, Yeni Cami müezzini Salih Efendi'ye 4000 En'am, Sultan Beyazıt'ta Otlakçı Hanı'nda kalan Fetvahane müsevvidlerinden Alâiyeli Ali Efendi'ye 33 bin Amme, Tebareke ve Kadsemia cüzü basıldığı tespit edilmiştir. Alâiyeli Ali Efendi'nin ayrıca Maydoz (Eceâbad)'lu Frederiko adlı matbaacıya Mızraklı İlmihal, Tabirname, Yıldızname ve halk hikayeleri türünden kitaplar da bastırdığı anlaşılmıştır. Yine Koska'da Hekim Çelebi Medresesinde kalan Bosnalı Bekir Efendi'nin de En'am ve cüz ticareti ile uğraştığı tespit edilmiştir.

Yapılan tahkikat önce Meclis-i Maarif-i Umumiye'de değerlendirilerek Meclis-i Vâlâ Muhâkemât Dairesi'nde karar bağlanmıştır. Buna göre Kur'an cüzlerini

37 BOA. MVL. 857/4. Dosya içinde 29 Ramazan 1279/5 Zilhicce 1280 ile 20 Mart 1863/12 Mayıs 1264 tarihleri arasında bir yıldan fazla süren soruşturma ve karara dair bilgiler yer almaktadır.

38 Mercan Çarşısında bulunan han için, bk. Ali Birinci, "Üsküdar'da Matbaalar ve Matbaacılar", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII, Bildiriler*, İstanbul 2015, s. 390.

39 İspitalya, Hristiyanlar tarafından inşa ve idare edilen hastanelere verilen isimdir. İstanbul'daki Ermeni İspitalyası Yedikulededir.

40 Hayrullah Efendi (1818-1866), Maarif-i Umumiye Nazırı Abdurrahman Sami Paşa'nın 1858 yılında aynı zamanda Girit Valiliğine tayini dolayısıyla Girit'te bulunduğu yaklaşık 9 ay boyunca Nezaret'e vekalet etmiştir. Ömer Faruk Akün, "Hayrullah Efendi", *İslam Ansiklopedisi*, C. XVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 67-75.

41 Bahsedilen matbaalar için, bk. Baysal, *age.*, s. 115, 216; Alpay Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basım ve Yayın*, Literatür Yayınları, İstanbul 2000, s. 71-72.

42 Bk. Ahmet Yaşar, "İstanbul Hanları: 18. Yüzyılın Sonu ve 19. Yüzyılın Başları", *Osmanlı İstanbulu I*, ed. Feridun Emecen-Emrah Safa Gürkan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 520.

bastırarak satan müderris Hocazâde Rıza Efendi ile Alâiyeli Ali Efendi'ye aynı fiili daha önce de yaptıkları ve Meclis-i Maarif huzurunda pişman olduklarını ve tekrar yapmayacaklarına söz verdikleri hâlde sözlerine sadık kalmadıkları için para cezasının uygulanmasına, sözü edilen matbaalarda tekrar Kur'an cüzü basılmamasına ve basılan cüzlerin toplatılarak Maarif Nezareti tarafından hak sahiplerine iadesine karar verilmiştir. Verilen para cezası caydırıcılıktan uzak olduğu gibi gerekçesi de yasağa rağmen Kur'an basmaları değil, daha önce verdikleri sözü tutmamış olmalarıdır. Ayrıca, basılı nüshaların hak edenlere iadesi kararına bakıldığında, Meşihat'ın görüşüne dayanan Mushaf basımının yasaklanması kararının yok sayılmamakla birlikte pek de önemsenmediği ve geçiştirildiği sonucuna ulaşmak mümkündür. 1871 yılında Şumnu'daki 34 hattatın topluca verdiği arzuhâl, bu husustaki şikayetlerin dile getirilmesi açısından olduğu kadar matbu Mushaf satışının ne derece yaygınlaştığı ve önlenemez boyutlara ulaştığını ortaya koymaktadır. Hattatlar, üç aylar münasebeti ile İstanbul'dan gelen medrese talebelerinin gizlice getirdikleri Mushafı uygun fiyatla satmaları dolayısıyla kendilerinin yazdığı Mushaflarının ellerinde kaldığını ve geçim sıkıntısına düştüklerinden şikayet ederek matbu Mushaf satışının yasaklanmasını istemişlerdir. Verilen cevapta ise böyle bir yasağın zaten var olduğu belirtilerek Tuna Valiliğinden gerekli tedbiri alması istenmiştir⁴³. Kur'an resmî olarak basılmadığı gibi yurt içinde basılmasının ve yurt dışından girişinin de engellenmesi çabalarının sonuçsuz kalması üzerine çare, sakınca oluşturan hususların giderilerek resmî yollarla basılmasında bulunmuştur.

Mushaf Basımı Kararının Alınması

Mushaf basımı konusundaki kararın 1873 yılında değişmesinde idari mekanizmanın belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Mushaf basım kararının alınması, A. Cevdet Paşa'nın ifadesi ile Bab-ı Âli'ye rağmen Meşihat'ın direnmesiyle ortaya çıkan tereddüdün aşılmasının sonucudur⁴⁴. Ancak basım kararından birkaç yıl öncesinden itibaren soruna önce yurt dışında basılan ve öngörülen şartları taşıdığı kabul edilen Mushafın ülkeye giriş ve satışına kontrollü biçimde izin verilmesi ile çözüm aranmıştır. Bu usulün de çözüm olmayacağını anlaşıldığından sonra ülke içinde Matbaa-i Âmire'de bünyesinde Kelam-ı Kadim Matbaası adı ile bir matbaanın kurulması basımın Maarif Nezaretinin denetimi altında yapılmasına karar verilmiştir.

43 BOA. ŞD. 2079/18, 21 Cemaziyelevvel 1288/8 Ağustos 1871.

44 A. Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, Yay. Cavid Baysun, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 128.

Karardan önce Fransa tebaasından Mösyö Fanton'un⁴⁵ Londra'da fotolitografi usulü ile bastığı Hafız Osman hattıyla yazılı Mushafın ülkeye kabulü ve satışına dair Viyana Sefareti'ne yaptığı müracaat kabul edilerek 1871 tarihinde izin verilmiştir⁴⁶. İzin üzerine aynı yılın Haziran ve Kasım aylarında önce 4000, ardından da 1000 Mushaf İstanbul'a ulaşmıştır⁴⁷. Ancak Maarif Nezaretinin gelişmeden memnun olmadığı, problemin çözümü için atılan yeterli ve doğru bir adım olarak görmediği anlaşılmaktadır. Nitekim Mösyö Fanton'un, İstanbul dışına gönderilecek Mushafı getiren kısıtlamanın kaldırılması isteği Meclis-i Maarif'te görüşülmüş, tekrarının münasip olmayacağı belirtilerek bu defalık kabul edilmiştir⁴⁸.

Bu esnada Meclis-i Kebir-i Maarif'te alınan kararda, Osmanlı vatandaşları gibi İranlıların da Galata'daki ecnebi matbaalarında Mushaf basarak sattıkları, ayrıca Meşihat'ın yasağa dair kararına rağmen Londra'da basılarak İstanbul'a getirilen Mushafın satıldığından söz edilerek, yasaklamaların bir sonuç vermediği ve hükümetçe köklü bir çözümün bulunması gerektiği belirtilmiştir⁴⁹. Maarif Nezareti gelişmelerden memnun olmayıp, çözüm bulunması gerektiğini belirtmesine rağmen somut herhangi bir öneride de bulunmamaktadır. Sadece tespit ve şikâyet yer verilen karar daha sonra Şûrâ-yı Devlet'te görüşülmüş; ancak eskisinden farklı bir sonuç çıkmamış, yine yasağın devamına karar verilmiştir⁵⁰. Karara neden olan husus, daha önceden olduğu gibi Meşihat'ın Mushaf basımının yasak olması gerektiği yönündeki ısrarıdır. Buna karşılık hükümetin ve konuyla ilişkisi olan başta Maarif olmak üzere nezaretlerin farklı bir tutumu olduğu, yasaklama taraftarı olmadıkları görülmektedir. Bab-ı Âli'nin Londra'da basılan Mushafın ülkeye girmesi ve satışına izin vermesi, Zaptiye Nezaretinin, Mushaf basımı

45 Namık Kemal ile Avrupa'da tanışan ve daha sonra İstanbul'a gelen hayalci bir iş adamı olan Mösyö Fanton, Namık Kemal'in Magosa'ya sürülmesinden sonra ayrılmıştır. Bk. Cemal Mithat Kuntay, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1944, s. 603-607.

46 BOA. HR.MKT. 691/74, 24 Rebiülahir 1287/23 Temmuz 1870; ŞD. 206/1 (lef 6, 13 ve 14), 17 Şevval 1289/18 Aralık 1872, Muharrem 1290/Mart 1873 ve Şevval 1289/Aralık 1872.

47 BOA. ŞD. 206/1 (lef 10 ve 11), 4 Rebiülahir 1288/23 Haziran 1871 ve 20 Şaban 1288/4 Kasım 1871. Aynı tarihli diğer belgeler için, bk. ŞD. 561/3; HR.SYS. 1916/8; HR.TO. 454/47.

48 BOA. HR.TO. 456/32, 10 Cemaziyelevvel 1289/15 Ağustos 1872; MFMKT. 4/66, Selh-i Cemaziyelevvel 1289/3 Eylül 1872.

49 Meclis-i Kebir-i Maarif'in kararı için, bk. BOA. ŞD. 205/36 (lef 2), 19 Şubat 1287/2 Mart 1872.

50 Şûrâ-yı Devlet'in kararı için, bk. BOA. ŞD. 205/36 (lef 4), 17 Cemaziyelevvel 1289/23 Temmuz 1872.

nedeniyle hapishaneye gönderilen bir matbaacının Mushaf basımına hapishanede devam etmesine göz yumması bu tutumun sonuçlarıdır⁵¹. Bütün bunların ötesinde Meşihat'ın Mushaf basımına karşı görüşüne rağmen Maarif Nezaretinin Mushaf ve Kur'an cüzlerinin basımını gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim, Londra'da basılan Mushaf'ları yurda getirmesine izin verilen Mösyö Fanton ile Ahmet Vefik Paşa'nın Maarif Nazırı olduğu dönemde (Mayıs-Aralık 1872) 2000 Amme ve Tebareke cüzü yanında harita basımı için mukavele yapılmıştır. Nitekim Rüsûmat Emaneti, bu Mushaf'larla Mösyö Fanton'un Londra'da bastığı diğer Mushaf'ların birbirlerinden nasıl ayırt edileceklerini Maarif Nezaretinden sormuştur⁵². Mösyö Fanton'un daha sonra anlaşma dolayısıyla uğradığı zararının tazmini için Fransa Sefareti aracılığı ile yapılan şikayet üzerine yapılan tahkikattan, cüzleri teslim etmesine rağmen haritaları teslim etmediği anlaşılmıştır⁵³.

Bütün bu problemler karşısında konu Meclis-i Maarif 'in 10 Ekim 1872 tarihli toplantısında görüşülerek çözüme dair nelerin yapılması gerektiği belirlenmiştir. Buna göre, Matbaa-i Âmire'de belirlenecek özel bir mekanda hafız ve kurrâdan oluşan bir heyet tarafından incelenen bir metnin esas alınarak Mushaf'ın mütedeyyin görevliler tarafından basılması ve Maarif Nezareti tarafından mühürlenerek satışa sunulmasının nihai çare olduğu belirtilmiştir. Meclis-i Maarif'in somut ve gerekçeleri belirlenmiş bu teklifi Maarif Nezareti tarafından Bab-ı Âli'ye bildirilmiştir⁵⁴. Maarif Nezaretinin sunduğu teklif, yasaklamamın bir sonuç vermediği gerçeğinden hareketle nihai çözümü, Mushaf'ın devletin kontrolünde basılmasında, daha doğrusu son zamanlarda zaten resmî kurumların onayı ile yapılan yahut özel matbaalarda yapılmasına göz yumulan basım işinin yasal ve geçerli bir yola sokularak basılmasında görmesinin sonucudur. Bir

51 Meclis-i Maarif-i Kebir'de alınan kararda, Mushaf bastığı için hapsedilen Muhiddin adlı matbaacının yarım kalan basım işine hapishanede tahsis edilen odada devam ettiği belirtilmektedir. Bk. BOA. ŞD. 205/36 (lef 2). Yine, Bolulu İbrahim adlı başka bir matbaacı, hapishanede iken tamamlamadığı 1770 Mushaf'ın kendisine teslim edilmesini istemektedir. Bk. BOA. ŞD. 205/53, 27 Cemaziyelahir 1289/1 Eylül 1872.

52 BOA. ŞD. 206/1 (lef 4), 6 Zilkade 1289/5 Ocak 1873. Sonraki tarihlerde tekrar sorulmasına rağmen Maarif Nezaretinden cevap alınmamıştır. Bk. ŞD. 206/1 (lef 2 ve 3).

53 BOA. MFMKT. 11/72, 28 Rebiülahir 1290/25 Haziran 1873; MFMKT. 14/54, 28 Şaban 1290/21 Ekim 1873; MFMKT. 28/153, 12 Cemaziyelevvel 1292/16 Haziran 1875. Mösyö Fanton'un, 1872 yılında Beyoğlu'nda bir matbaa kurmasına izin verilmiş; ancak matbaada kullanılmak üzere büyük bir makine koymasına, doğuracağı mahzur nedeni ile izin verilmemiştir. BOA. HR.TO. 455/63, 8 Zilhicce 1288/18 Şubat 1872; ŞD. 498/21, 2 Cemaziyelahir 1289/6 Ağustos 1872.

54 BOA. MFMKT. 6/84, 13 Şaban 1289/16 Ekim 1872.

yandan var olan yasak, diğer taraftan bu yasağın görmezden gelinmesi; hatta yok sayılması, işin tamamen kontrolsüz ve güvensiz bir hâle bürünmesi yanında, basım işini yapan matbaalar açısından da haksız muamele ve rekabetin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Zira bu esnada hem İran hem de Osmanlı tebaası matbaacılar tarafından basılan Mushaf'ların cami kapılarında alenen satılmasına rağmen kimisine el konulurken kimisine göz yumulması şikâyetlere neden olmakta ve durumu iyice içinden çıkılmaz hâle getirmektedir⁵⁵.

Maarif Nezaretinin teklifi Encümen-i Mahsus-ı Vükelâ'nın 2 Mayıs 1873 tarihli toplantısında görüşülerek kabul edilmiş ve şimdilik 500 bin Mushaf'ın Matbaa-i Âmire'de basılmasına karar verilerek Maarif Nezaretine bildirilmiştir. Karar yazısında, yasak olmasına rağmen basılıp satılan Mushaf'ların pek çoğunun hatalı olduğu, fakir kimselerin yazma Mushaf'a sahip olamadıkları için matbu olanlara rağbet ettikleri belirtilerek, hataya sebebiyet vermeden ve gerekli hürmetin gösterilerek basımın yapılmasının uygun olacağı belirtilmektedir. Bu itibarla Maarif Nezaretinden, alınan basım kararının uygulanması ile ilgili olarak, basımın hangi teknikle yapılacağı ile masrafının ne miktar olacağı hususlarında karar verilerek, yapılacak çalışmalarla ilgili yasal düzenlemenin gerekçesi ile birlikte taslağının, *esbâb-ı mucibesi ile beraber bir nizamname lâyhası*, Bâb-ı Âli'ye gönderilmesi istenmiştir⁵⁶. Bu bilgilerden Mushaf basımının Maarif Nezaretinin yetki ve sorumluluğuna verildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu yetkinin neden Meşihat'a verilmediği ise bir soru işaretidir. Meşihat'ın zaten bu işi tasvip etmemesi, gerekli birikim ve donanıma sahip olmaması ya da Bab-ı Âli'nin Meşihatı bu işin dışında tutmak arzusu söz konusu olabilir.

Kur'an'ın hem basılması kararının alındığı hem de basımının gerçekleştirildiği esnada Maarif Nazırı olan A. Cevdet Paşa⁵⁷'nın, *Tezâkir*'inde bu konuyla ilgili

55 BOA. MEİBT. 1/26, 13 Muharrem 1289/23 Mart 1872; ŞD. 1280/51, 23 Ramazan 1289/24 Kasım 1872. Benzer şikâyetlere diğer belgelerde de rastlamak mümkündür. Bk. ŞD. No: 206/1 (lef 1 ve 8).

56 BOA. A.MKT.MHM. 453/60, 4 Rebiülevvel 1290/2 Mayıs 1873. Maarif Nezareti tarafından daha sonraları yazılan ve basım sürecinin de söz konusu edildiği yazıda, Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ kararının 19 Nisan 1285/1 Mayıs 1869 tarihli olduğu belirtilmiştir; ancak sözü edilen belgenin arşivdeki kaydından bu tarihin 4 Rebiülevvel 1290/2 Mayıs 1873 olduğu anlaşılmaktadır.

57 A. Cevdet Paşa 25 Safer 1290/17 Safer 1291 (24 Nisan 1873/5 Nisan 1874) arasında birinci defa, 8 Cemaziyelevvel 1292/2 Zilkade 1296 (12 Haziran 1875/18 Ekim 1879) arasında ikinci defa, 22 Rebiülahir 1293/28 Ramazan 1293 (17 Mayıs 1876/17 Ekim 1876) arasında üçüncü defa Maarif Nazırlığı görevinde bulunmuştur. Bk. Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcrââtı*, Matbaa-i Âmire 1338, s. 128, 136, 149, 163, 171, 172.

verdiği bilgiler de yukarıda tespit ettiğimiz durumla örtüşmektedir. A. Cevdet Paşa, Kur'an basımını Bâb-ı Âli'nin arzu ettiği hâlde, Meşihat'ın uygun görmemesi nedeniyle gerçekleştirilemediğini; ancak yasaklamalara rağmen kontrolsüz olarak basım ve satışının yapıldığını, kimi zaman basılı evrakın bakkal dükkanlarında dahi görüldüğünü, bu durumun Kur'an'a saygısızlık olduğundan Meşihat'ın şikâyeti üzerine nüshaların toplatıldığını belirtmektedir⁵⁸. Sözü edilen hususların tamamen gerçek olduğu, yukarıda 1863 yılında Mercan'daki ve diğer matbaalarda kaçak Kur'an basımı yapıldığına dair şikâyet üzerine yapılan soruşturma sırasında elde edilen bilgilerden anlaşılmaktadır⁵⁹. Yine A. Cevdet Paşa, hükümetin Fransa'da⁶⁰ Hafız Osman hattıyla yazılan ve fotolitografi⁶¹ usulü ile basılarak Türkiye'ye getirilen nüshaların satışına izin verdiğini; ancak baskının iyi olmaması yüzünden okunaklı olmadığını, bunun üzere Meclis-i Vükelâ'nın Kur'an basımının Matbaa-i Âmire'de yapılması hakkında karar aldığını ve görevin de Maarif Nazırı olarak kendisine verildiğini belirtmektedir.

Hem daha öncesi sürece dair yukarıda verdiğimiz bilgiler hem de A. Cevdet Paşa'nın ifadelerinden anlaşıldığı gibi İstanbul'da Kur'an basıldığının hükümet tarafından bilindiği, Meşihat'ın şikâyeti olursa bunlara el konulduğu, hükümetin Meşihat'ın yasaklama görüşünü esasen tasvip etmemekle birlikte dikkate alıplmamak konusunda tereddüt ettiği, nihayet önce Londra'da basılan nüshaların satışına daha sonra da devlet eli ile basılmasına karar verdiği anlaşılmaktadır. Bütün bu süreçte Meşihat'ın onayının alındığına dair bilgiye rastlamadık. Hatta, yukarıda belirttiğimiz gibi Kur'an basımına karar verilmesinden önce de Meşihat'ın olumsuz görüşü ve yasak olmasına rağmen Mushaf basımı sadece özel matbaalarda değil Maarif Nezaretinin bilgisi dahilinde de yapılmakta veya satışına izin verilmektedir. İleride yer vereceğimiz söz konusu süreci daha ayrıntılı olarak anlamamızı sağlayan belgelerde Meşihat'ın onayından söz edilmez iken

58 A. Cevdet Paşa, *age.*, s. 128.

59 Soruşturma sırasında ifadesi alınan Kalenderhane Medresesi talebesi Beşir Efendi, satın aldığı peyniri bakkalın Delâil-i Şerif yazılı bir kağıda sararak verdiğini, bunları neden bulduğunu sorduğunda bir Ermeninin getirdiğini, bunun gibi birçok kağıt olduğunu ve Kur'an cüzleri ile Mevlid-i Şerif'in basılı olduğu diğer kağıtları gösterdiğini söylemiştir. Bk. BOA. MVL. No: 857/4.

60 A. Cevdet Paşa, Mushafların Fransa'da basıldığını belirtmektedir. Ancak yukarıda yer verdiğimiz belgelerde Mushafların, Fransa tebaasından Mösyö Fanton tarafından Londra'da basılarak İstanbul'a getirildiği anlaşılmaktadır.

61 Fotolitografi (photolithography), baskı plakası taş veya metal değil fotoğraf olarak hazırlanarak yapılan basım tekniğidir. Bk. *Dictionary of Publishing and Printing*, A & C Black Publishers Ltd., London 2006, s. 196.

basıma karar verilmesinin gerekçeleri ve basımın hangi usulle yapılacağı hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Mushaf Basımı Kararının Uygulanması

Encümen-i Mahsus-ı Vükelâ'da Maarif Nezaretinin denetiminde Mushaf basımına karar verilmesinden sonra Nezaretin Bâb-ı Âliye verdiği cevapta, konuyla ilgili atılacak adımlara ilişkin açıklamalar yapılmıştır. Buna göre basımın fotolitografi usulü ile yapılmasının hem estetik hem de maliyet açısından uygun olacağı bildirilmiştir⁶². Aks-ı ziya olarak da tanımlanan fotolitografi, basılacak metnin taş tabakalar kullanılarak yapılması esasına dayalı litografiden (taşbaskı) farklı olarak, metnin fotoğrafının çekilerek baskının bu kalıptan yapılmasıdır. Fotolitografi tekniğinin sadece Osmanlı ülkesinde değil Asya'daki Müslüman matbaacıların özellikle el yazması metinlerin basımında kullanmasının nedeni, eserin sanat değerini yansıtmaya ve metinde dizgi esnasında oluşabilecek yanlışlara engel olmaktadır⁶³.

Planlandığı üzere basımın yapılabilmesi için öncelikle basımda esas alınacak metnin belirlenmesi, ardından da fotoğrafların hazırlanması gerekmektedir. Basımda, Şekerzâde Seyyid Mehmet Efendi'nin, daha önce Şeyh Hamdullah Efendi tarafından yazılan ve Ravza-i Mutahhara'ya vakfedilen nüshasını taklit ederek yazdığı ve 1730 yılında I. Mahmut'a arz ettiği Mushaf esas alınmıştır⁶⁴. Söz konusu Mushaf, Ayasofya Kütüphanesinden getirilerek Reisü'l-Huffaz Timur Efendi, Eyyubî Raşit Efendi ve ulemeden bazı zevât tarafından okunmuş, Nakibü'l-Eşrâf Şeyhu'l-Hattâtın ve Reisü'l-Ulema Mustafa İzzet Efendi⁶⁵ tarafından tashih edilerek hazırlanmıştır⁶⁶. Hazırlanan nüshanın fotoğraflarının çekimi için uygun ışığa

62 BOA. MFMKT. 10/117, 8 Rebiülahir 1290/5 Haziran 1873.

63 Bk. Adec Khalid, "Printing, Publishing, and Reform in Tsarist Central Asia", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. XXVI/No. 2, 1994, s. 192. (pp. 187-200); Francis Robinson, "Technology and Religious Change: Islam and the Impact of Print", *Modern Asian Studies* Vol. XVII/No. 1 1993, s. 229-251.

64 926/1520 yılında vefat eden Amasyalı Şeyh Hamdullah Âgâh Osmanlı hat ekolünün kurucusudur. 1166/1753 yılında vefat eden Şekerzâde Seyyid Mehmet meşhur Osmanlı hattatlarındandır. Bk. Muhittin Serin, *Hat Sanatı Tarihi Ekoller ve Takipçileri I*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2019, s. 193-213, 326-349.

65 Kazasker Mustafa İzzet Efendi (1801-1876) son dönem âlim, hattat ve musikişinaslarındandır. Bk. Uğur Derman, "Mustafa İzzet, Kazasker", *İslam Ansiklopedisi*, C XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2020, s. 304-307; Mustafa Bektaşoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Kur'an-ı Kerim Yazan Hattatlar*, Ankara 2015, s. 202-211.

66 BOA. MFMKT. 24/27, 4 Zilhicce 1291/12 Ocak 1875; bk. A. Cevdet Paşa, *age.*, s. 128.

sahip Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Dairesinin altındaki oda tahsis edilerek, Mehmet İzzet Efendi ile erkan-ı harp zabitlerinden Ali Efendi görevlendirilmiştir⁶⁷.

Bâb-ı Âli tarafından basım kararının alınması esnasında ilk baskının 500 bin adet yapılmasından söz edilmiştir. Ancak Maarif Nezareti tarafından Bâb-ı Âliye verilen cevapta, bu sayının çok fazla olduğu, şimdilik 15-20 bin adet yeterli olacağı, her nüshanın 20 kuruşa mal olacağını tahmin edildiği, basım için gerekli 3000 liranın Bank Osmanî'den temin edilecek kredi ile karşılanabileceği belirtilerek Maliye Nezaretine bilgi verilmiştir⁶⁸. Hazırlıklardan sonra İstanbul'da Maarif Nezaretinin denetimi altında ilk Mushaf basımı 1874 yılı sonunda, muhtemelen ekim veya kasım aylarında 1500 adet olarak gerçekleştirilerek⁶⁹, ardından 2000 yeni baskı için hazırlıklara başlanmıştır. İhtiyaç duyulan ve Avrupa'dan satın alınmasına teşebbüs edilen 6 adet destgâhın gelmesi ile yılda 15 bin adet baskının yapılması hedeflenmektedir⁷⁰. Paris'ten sipariş edilen baskı makinası 1875 yılında İstanbul'a ulaşmıştır⁷¹; ancak diğerleri gelinceye kadar farklı kurumlardaki destgâhlardan da yararlanılmış, bu çerçevede Bâb-ı Seraskeri ve Zaptiye Nezaretinde bulunanların gönderilmesi istenmiştir⁷².

El yazması bir Mushaf en az 4000 kuruşa satın alınabilir iken hatâî⁷³ kâğıda basılan ve Maarif Nezareti tarafından mühürlenene 15, 10 ve 8 kuruşluk maliyetleri ile ciltli olarak toplamda 30-35 kuruşa mâlolan Mushafları tatil günleri

67 BOA. MFMKT.10/116, 8 Rebiülahir 1290/5 Haziran 1873. Ayrıca, bk. MFMKT. 14/89, 29 Şaban 1290/22 Ekim 1873; MFMKT. 11/126, 6 Cemaziyelevvel 1290/2 Temmuz 1873.

68 BOA. MFMKT. 10/117, 8 Rebiülahir 1290/5 Haziran 1873; A.MKT.MHM. 457/18, 22 Rebiülahir 1290/19 Haziran 1873; MFMKT. 11/126, 6 Cemaziyelevvel 1290/2 Temmuz 1873.

69 Mevcut çalışmalarda basım tarihi 1872 veya 1873 olarak verilmektedir ki bu yanlıştır. 15 Şevval 1291/25 Kasım 1874 tarihinde, basılan Mushafların ciltlenmesi ve tuğra basılacağı, 22 Zilkade 1291/31 Aralık 1874 tarihinde ise satışa başlandığı ve saraya gönderildiğine dair yazılar, basım tarihinin 1874 yılı içinde olduğunu göstermektedir. Bk. MF. MKT. 21/80; MFMKT. 23/77; İ. DH. 694/48544. 1872 yılında Maarif Meclisi basımın yapılmasını Bâb-ı Âliye teklif etmiş, 1873 yılında da bu teklif kabul edilmiş. Basım ise 1874 yılı sonuna doğru gerçekleşmiştir.

70 BOA. MFMKT. 23/77, 22 Zilkade 1291/31 Aralık 1874; MFMKT. 25/12, Muharrem 1292/8 Şubat 1875.

71 BOA. MFMKT. 27/146, 21 Rebiülevvel 1292/27 Nisan 1875.

72 BOA. MFMKT. 19/88, 10 Recep 1291/23 Ağustos 1874; MFMKT. 26/32, 27 Muharrem 1292/5 Mart 1875.

73 Hatâî, Osmanlı belgelerinde kullanılan bir kâğıt çeşididir. Rahat yazı yazılabilen bir kâğıt olduğu hâlde gevrekliği ve zamanla kırılması dolayısıyla sonradan kullanılmaktan vazgeçilmiştir. Bk. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomasi)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1991, s. 24.

dışında Maarif Kütüphanesi'nden satın almak mümkün olacaktır⁷⁴. Mushafların bedeli belirlenirken kâr amacı güdülmemiştir⁷⁵. Belirlenen fiyatta ertesi yıl indirim yapılarak, sarı şeker rengi kağıda basılı olanlar 15, beyaz kağıda basılı olanlar 20 kuruşa satılmaya başlanmış ise de daha sonra Avrupa'dan ithal edilen kağıdın zamlanması nedeniyle fiyatlar tekrar artırılmıştır⁷⁶. Bununla beraber fakir kimselere mahsus olmak üzere indirim de yapılmaktadır. 1881 yılında gazetelerde yapılan ilanda, Şekerzâde hattıyla basılan Mushafların *muhtacîn-i İslam'a mahsus olmak üzere* yine Maarif Kütüphanesi'nde 12 kuruşa satıldığı belirtilmektedir⁷⁷. Basılan Mushaflardan sıbyan mekteplerindeki fakir talebelere olduğu gibi yurt dışında gerekli yerlere ücretsiz olarak gönderilmektedir⁷⁸. Nitekim 1876 yılında Kaşgar'a gönderilen Mushafların bedeli Hazine tarafından karşılanmıştır⁷⁹.

Mushaflar satılmak üzere vilayetlere de gönderilmiştir; ancak fiyatın yüksek olması nedeniyle fazla rağbet görmediği anlaşılmaktadır. Dikkat çeken husus, fiyatların vilayetlere göre farklı olmasıdır. Hüdavendigâr, Ankara, Konya, Adana, Tuna, Trabzon, Canik, Aydın ve Kastamonu vilayetlerine her biri yaklaşık 34 kuruşa gönderilmiş iken, Van ve Suriye vilayetlerine 22, Kosova'ya ise 36 kuruşa gönderilmiştir⁸⁰. Değişikliğe neyin neden olduğu hakkında bilgi verilmemiştir;

74 BOA. MEMKT. 21/80, 14 Şevval 1291/24 Kasım 1874; MEMKT. 23/77, 22 Zilkade 1291/31 Aralık 1874; MEMKT. 24/27, 4 Zilhicce 1291/12 Ocak 1875. Maarif Kütüphanesi hakkında bilgi için, bk. Bahri Ata, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)", *Tarihin Peşinde*, S. 1, 2009, s. 27-36.

75 BOA. MEMKT. 21/80, 14 Şevval 1291/24 Kasım 1874; MEMKT. 23/77, 22 Zilkade 1291/31 Aralık 1874; MEMKT. 24/27, 4 Zilhicce 1291/12 Ocak 1875; İ.DH. 710/49706, 26 Ramazan 1292/26 Ekim 1875. Mushafların basım masrafı belgelerinde "şikke-i hâlîse ile yirmi kuruş", "bîrer yirmilik mecidiye" veya "bir beyaz mecidiye" olarak belirtilmektedir. Halk arasında beyaz veya sim mecidiye olarak bilinen bir gümüş mecidiye yirmi kuruşa karşılık gelmektedir. Bk. "Mecidiye", *İslam Ansiklopedisi*, C XXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 239. Bunun üzerine 10-15 kuruşun ilave edilmesi ile beher Mushaf'ın bedeli 30-35 kuruş olmaktadır.

76 BOA. MEMKT. 45/85, 12 Zilhicce 1293/30 Aralık 1876. MEMKT. 48/66, 23 Rebiülahir 1294/7 Mayıs 1877. 7 Mayıs 1877 tarihinden itibaren sarı şeker rengi kağıda basılı olanların üç çeyrek, beyaz kağıda basılı olanların ise bir yirmilik kaimeye satılmaya başlanan Mushafların Sultan Mahmut Türbesi civarında Darülfünun Dairesi altındaki dükkandan temin edilebileceği belirtilmektedir.

77 BOA. MEMKT. 70/66, 3 Zilkade 1298/27 Eylül 1881.

78 BOA. ME.İBT. 5/93, 14 Safer 1292/22 Mart 1875; ME.İBT. 6/76, 16 Rebiülevvel 1292/22 Nisan 1875; MEMKT. 25/12, 16 Muharrem 1292/22 Şubat 1875; MEMKT. 63/126, 2 Şaban 1296/22 Temmuz 1879.

79 BOA. MEMKT. 44/81, 15 Şevval 1293/3 Kasım 1876.

80 BOA. MEMKT. 44/81, 15 Şevval 1293/3 Kasım 1876; MEMKT. 48/79, 24 Rebiülahir 1294/8

ancak vilayetlerdeki halkın ekonomik durumunun göz önünde tutulduğu ileri sürülebilir. Basım öncesinde 20-25 kuruşa mal edileceği ifade edilen ve gerçekten de mâledilen Mushaf'ların fiyatının artması, 1876-1877 Osmanlı-Rus Savaşının neden olduğu ekonomik buhrandan kaynaklanmış olmalıdır.

Bu dönemde Mushaf basımı için yapılan harcamalar ile basılan Mushaf sayısı hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur. Buna göre Bank Osmanî'den 3000 altın karşılığı olarak 367 bin kuruş kredi alınarak bunun 189.983 kuruşu destgâh, makine ve taş gibi demirbaş alımına harcanmıştır. (Tablo 1). Yapılan altı baskıda toplam 13.277 Mushaf basılmış (Tablo 2), elde edilen 341.562 kuruşun 236.010 kuruşu maaş, kağıt bedeli ve diğer basım masrafları, 105.552 kuruşu ise cilt ve tezyin için harcanmıştır⁸¹. Verilen bilgilerden, basılan Mushaf'lardan kâr edilmediği, elde edilen gelirin tamamının masraflar için harcandığı, alınan kredi ile demirbaş alımı için yapılan harcamadan sonra 177.071 kuruşun hâlen elde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 1: Mushaf Basımı İçin Satın Alınan Demirbaşlar

Kuruş	Destgâh	Taş	Makina	
12.375	2	-	-	Necib Efendi'den alınan
18.820	3	-	-	Boyacıyan'dan alınan
28.799	-	58	-	Tüccar-ı bâzârgândan alınan
46.200	6	58	-	Necib Efendi'den alınan
37.876	-	-	1	Paris'ten celbolan
27.958	-	-	-	Fanton'dan alınan edevât bahası
17.955	-	-	-	Mevcut cam bahası 380
189.983	11	116	1	

Mayıs 1877; MFMKT. 50/53, 13 Recep 1294/24 Temmuz 1877.

81 BOA. Y.EE. 33/40. Üzerinde tarih bulunmayan belge, arşivde 6 Rebiülâhîr 1327/27 Nisan 1909 tarihi ile kayıtlıdır. Ancak yer verilen bilgilerden belgenin, Mushaf'ın Matbaa-i Âmire bünyesinde kurulan Kelam-ı Kadim Matbaasında basıldığı 1883 yılına kadarki döneme ait olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 2: Basılan Mushafların Türleri, Toplam Basım Adetleri ve Elde Edilen Gelir

	Şeker renk	Beyaz	Hariçten	Yekûn	Hediyesi
Birinci Tertip	1528	-	-	1528	38.200
İkinci Tertip	1674	321	-	1995	53.887
Üçüncü Tertip	2078	-	23	2100	52.500
Dördüncü Tertip	2306	200	297	2804	72.600
Beşinci Tertip	1600	-	-	1600	40.000
Altıncı Tertip	3000	250	-	3250	84.375
TOPLAM	12186	771	320	13277	341.562

1876 yılında Maarif Muhasebe Odası memurlarından Memduh Bey'in Matbaa-i Âmire'de hâlen Mushaf basımı için tahsis edilen Kelam-ı Kadim Matbaasında Maarif Nezaretine ve harice istediği gibi satmak üzere Mushaf basma talebi Meclis-i Maarif'te görüşülerek uygun bulunmuş ve istediği ruhsat verilmiştir⁸². Memduh Bey'in kim olduğu ve verilen ruhsat çerçevesinde basım yapıldığına dair bir bilgiye ulaşmamız mümkün olmamıştır. Söz konusu karar, devletin Mushaf basımı işini tekelinde tutmak niyetinde olmadığını, gerekli şartları temin ettiği taktirde özel kurumların Mushaf basmasında sakınca görmediğini ortaya koyması açısından önemlidir.

Mushaf basımı yaklaşık 10 yıl Matbaa-i Âmire bünyesindeki Kelam-ı Kadim Matbaası'nda yapıldıktan sonra 1883 yılından itibaren Maarif Nezareti ile yapılan mukavelelerle basım imtiyazı Matbaa-i Osmaniye verilmiştir⁸³. Böylece devlet matbaasında başlayan Mushaf basımı II. Abdülhamit yıllarında yine devlet denetiminde ancak özel bir matbaada devam etmiştir. Sonraki dönemde Mushaf basımı ile ilgili önemli bir gelişme, basım öncesinde metnin güvenilirliğinin kontrolü için Meşihat bünyesinde oluşturulan Huffaz Heyeti ve bu heyetin halefi olacak Meclis-i Teftiş-i Mesahif-i Şerife adıyla bir heyetin teşekkülüdür. Söz konusu dönemde Mushaf basımı konusunda yapılan düzenlemeler ve bu düzenlemelerin uygulanması esnasında yaşananlar oldukça geniş ve ayrıntılı bilgiler içermektedir. Bu itibarla söz konusu dönemin ayrı bir çalışmada ele alınması uygun olacaktır.

82 BOA. MFMKT. 33/46, 20 Zilhicce 1292/17 Ocak 1876.

83 İleri 1 Mart 1299/13 Mart 1883 tarihli mukavele için, bk. BOA. ŞD. 2596/15 (lef 6).

Sonuç

Osmanlı döneminde Meşihat'ın dinî kitapların basımının uygun olmadığına dair görüşüne bağlı olarak Mushaf'ın da basılması ve satılması yasaklanmıştır. Özellikle önce yurt dışında basılan Mushaf'ların yurda girmeye başlamasının ardından yurt içinde de basılması XIX. yüzyılın ortalarından itibaren bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Sorun yaklaşık 30 yıl boyunca, yasaklamalarla çözülmeye çalışılmış ise de sonuç alınamayarak nihayet 1874 yılında devlet kontrolünde basılmasına karar verilmiştir. Mushaf basımına karar verilmesi sürecinin, matbaanın kullanılmaya başlamasından sonra dinî kitapların basılmasına izin verilmesi süreci ile benzerlikler taşıdığı; hatta devamı olduğu ileri sürülebilir. Tıpkı dinî kitap basımına önce izin verilmeyip daha sonra neredeyse hatırlanmayıp basımın başlaması gibi Mushaf basımına da önce karşı çıkılmasına rağmen değişim karşısındaki direnç kırılmış ve süreç doğal mecrasına girmiştir.

Söz konusu gelişme, Osmanlı Devleti'nin son iki asrında karşı karşıya kaldığı ve esas itibarıyla değişme ve yenileşmeyi içeren sürecin açıklanmasına katkı sağlayacak niteliktedir. Bu da değişim karşısındaki direncin dinî değil kültürel/geleneksel bir temelini olduğunu, muhafaza edilmeye çalışılanın din değil gelenek olduğunu göstermektedir. Geleneğin temsilcisi ulema, Tanzimat öncesinde başlayan değişim ve yenileşme döneminde, geleneksel dönemde yetkisi altında olan hukuk ve eğitim alanlarında düzenlemelere neredeyse direnç göstermemiştir. Ancak bu dönemden itibaren yetkisinde kalan din hizmetleri, medreseler ve şer'î hukuk işlerinde geleneği sürdürme konusundaki tutumunu sürdürmüştür. Medrese ıslahının II. Meşrutiyete kadar gecikmesi yanında Kur'an basımına ve Kur'an'ın Arapça dışındaki dillere tercümesine karşı çıkması bu tutumun sonuçlarıdır⁸⁴. Kur'an'ın önce basılması ve ardından tercüme edilmesi, toplumsal değişimin önüne geçilemez doğal bir sonucu olmasının ötesinde dinin temel kaynağına ulaşılması ve anlaşılmasını kolaylaştırması itibarıyla dinî düşüncede değişime yol açan önemli bir hadisedir.

Osmanlı ülkesinde XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Mushaf yasal olmayan yollarla ve denetimsiz olarak hem basılmakta hem de satılmaktadır. Basım kararı, önüne geçilmesi mümkün olmadığı gibi anlamlı da olmayan bu faaliyetin devletin denetiminde yasal hâle getirilmesini sağlamıştır. Mushaf basımında hem kullanılan teknik hem de basım esnasında hürmet hususunda gerekli hassasiyet gösterilmiştir. Devlet matbaası olan Matbaa-i Âmire'de Mushaf basımı için kurulan Kelam-ı

⁸⁴ II. Meşrutiyet dönemindeki medrese ıslahı için, bk. Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ Yay., Ankara 2002.

Kadim Matbaası için gerekli donanım yurt içinden ve dışından temin edilmiştir. 1873 yılında başlayan ve 1883 yılına kadar süren bu ilk dönemde Maarif Nezareti'nin sorumluluğu altında devlet matbaasında gerçekleştirilen Mushaf basımı daha sonraki yıllarda, II. Abdülhamit dönemi sonuna kadar, yapılan mukavelelerle Matbaa-i Osmaniye yanında resmî ve özel diğer matbaalarda yapılmıştır. Bu yıllarda basılacak metnin güvenilirliğinin temini konusunda daha kurumsal bir yapı ile birlikte basım yetkisi ve basımın nerelerde yapılabileceği hususu oldukça karmaşık bir süreçte devam etmiştir. Bu sürecin ayrı bir çalışmada ayrıntılı olarak ortaya konulması gerekir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi (HR. MKT.), 319/18; 691/74.

Hariciye Nezareti Siyasî (HR.SYS), 1916/8.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.), 454/47; 456/32.

Hatt-ı Hümayûn (HH), 1665/56.

İrade Dahiliye (İ. DH), 261/16162; 261/16207; 262/16282; 694/48544; 710/49706.

İrade Hariciye (İ. HR), 24/1109; 37/1695.

Maarif Nezareti Mektûbî Kalemi (MF. MKT.), 4/66; 6/84; 10/116; 10/117; 11/72; 11/126; 14/54; 14/89; 19/88; 21/80; 23/77; 24/27; 25/12; 26/32; 27/146; 28/153; 33/46; 44/81; 45/85; 48/66; 48/79; 50/53; 63/126; 70/66; 107/68.

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İptidaiye Kalemi (MF. İBT), 1/26; 5/93; 6/76.

Meclis-i Vâlâ (MVL), 291/8; 857/4.

Sadaret Mühimme Kalemi (A. MKT. MHM), 408/453; 453/60; 457/18; 756/32.

Sadaret Nezâret ve Devâir (A. MKT. NZD), 30/40; 70/16; 185/11; 345/85; 372/82.

Sadaret Umum Vilâyât (A. MKT. UM), 463/15; 502/90; 509/80; 513/84; 516/38; 517/9; 518/50; 551/34.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 205/36; 205/53; 206/1; 561/3; 1280/51; 2079/18; 2596/15.

Yıldız Esas (Y. EE), 33/40.

Araştırma ve İnceleme Eserler

A. Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, Yay. Cavid Baysun, TTK Basımevi, Ankara 1991.

Abay, Muhammed, “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Mushaf Basımı”, *Osmanlı’dan Günümüze Kur’an ve Hüsn-i Hat Sempozyumu, Bildiri Metinleri*, ed. Recep Orhan Özel, s. 91-132.

Akün, Ömer Faruk, “Hayrullah Efendi”, *İslam Ansiklopedisi*, C XVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 67-75.

Albin, Michael W., “Printing of The Qur’an”, *Encyclopaedia of The Qur’an*, Vol. I, Brill, Leiden-Boston-Köln 2001, s. 264-276.

Ata, Bahri, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)”, *Tarihin Peşinde*, S. 1, 2009, s. 27-36.

Atallah, Mariette, *Early Arabic Printing in Europe: A Selection of Books (1514–1694)*, MELA Notes, No. 91, 2018, s. 43-67.

Atiyeh, George N., “Introduction”, *The Book in the Islamic World The Written Word and Communication in the Middle East*, ed. George N. Atiyeh, State University of New York Press, Albany 1995, s. XIII-XVIII.

Başaran, Ayşe Tek, *The Ottoman Printing Enterprise: Legalization, Agency and Networks 1831-1863*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2019.

Baysal, Jale, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2010.

Başaran, Ayşe, “Reconsidering The Role of Ulema and Scribal Actors in the Ottoman Transition From Manuscript to the Printed Medium”, *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C 28/S. 54, (2023/1), s. 73-121.

Bektaşoğlu, Mustafa, *Osmanlı’dan Günümüze Kur’an-ı Kerim Yazar Hattatlar*, Ankara 2015.

Berkey, Jonathan P., *Ortaçağ Kahire’sinde Bilginin İntikali*, çev. İsmail Eriş, Klasik Yay., İstanbul 2009.

Bevilacqua, Alexander, *Şark Kütüphanesi İslam ve Avrupa Aydınlanması*, çev. Kenan Çapık, Yeditepe Yay., İstanbul 2020.

- Beydilli, Kemal, “Matbaa”, *İslam Ansiklopedisi*, C XXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 105-110.
- Beydilli, Kemal, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, Eren Yay., İstanbul 1995.
- Birinci, Ali, “Osmanbey ve Matbaası, Ser-kurenâ Osman Bey’in Hikâyesine ve Matbaa-i Osmaniye’nin Tarihçesine Medhal”, *Müteferrika*, S. 1, 2011, s. 3-148.
- Birinci, Ali, “Üsküdar’da Matbaalar ve Matbaacılar”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII, Bildiriler*, İstanbul 2015, s. 385-397.
- Derman, M. Uğur, “Mustafa İzzet, Kazasker”, *İslam Ansiklopedisi*, C XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2020, s. 304-307.
- Diğroğlu, Filiz, “Osmanlı Matbuatında Acemler: Şirket-i Sahafiye-i İraniye”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, C 56, 2020, s. 225-258.
- Dictionary of Publishing and Printing*, A & C Black Publishers Ltd., London 2006.
- Dijk, Arjan van, “Early Printed Qur’ans: Dissemination of The Qur’an In The West”, *Journal of Qur’anic Studies*, Vol. VII/No. 2, 2008, s. 136-143.
- Einstein, Elizabeth, *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*, Cambridge University Press, 2005.
- Erünsal, İsmail E., *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018.
- Erünsal, İsmail, “Osmanlılarda Sahhaflık ve Sahhafılar: Yeni Bazı Belge ve Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları*, C XXIX, 2007, s. 99-146.
- Ghobrial, John-Paul, “Printing”, *Encyclopedia of The Ottoman Empire*, ed. Gabor Agoston-Bruce Masters, New York 2009, s. 471-474.
- Gökkuş, Necmettin, *Tanzimattan Günümüze Din-Devlet İlişkileri ve Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı*, İFAV Yayınları, İstanbul 2015.
- Gündüz, Mahmut, “İlk Kur’an-ı Kerim Basmaları”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, C XIII/S. 1, 1974, s. 34-40.
- Gündüz, Mahmut, “Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur’an-ı Kerim Basmaları”, *Vakıflar Dergisi*, S. 12, 1978, s. 335-350.
- Hitti, Philip K., The First Book Printed in Arabic, *The Princeton Library Chronicle* Vol. IV/S. 1, 1942, s. 5-9.
- Kabacalı, Alpay, *Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa, Basın ve Yayın*, Literatür Yayınları, İstanbul 2000.

Keskioglu, Osman, “Türkiye’de Matbaa Tesisi ve Mushaf Basımı”, *AÜİF Dergisi*, C XV/S. 1, 1967, s. 121-139.

Khalid, Adeeb, “Printing, Publishing, and Reform in Tsarist Central Asia”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. XXVI/No. 2, 1994, s. 187-200.

Kuntay, Mithat Cemal, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1944.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomasi)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1991.

Mahdi, Muhsin, “From the Manuscript Age to the Age of Printed Books”, *The Book in the Islamic World The Written Word and Communication in the Middle East*, ed. George N. Atiyeh, State University of New York Press, Albany 1995, s. 1-15.

Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraâtı*, Matbaa-i Âmire 1338.

Makdisi, George, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, çev. A. H. Çavuşoğlu-H. T. Başoğlu, Gelenek Yay., İstanbul 2004.

“Mecidiye”, *İslam Ansiklopedisi* C XXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 239.

Meral, Yasin, “Osmanlı İstanbulu’nda Yahudi Matbaası ve Basılan Bazı Önemli Eserler”, *Osmanlı İstanbulu II*, ed. F. Emecen-A. Akyıldız-E. S. Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yay., İstanbul 2014, s. 455-469.

Meral, Yasin, “Yahudi Âlimlerin Gözüyle Matbaanın İcadı ve Matbaada Basılan Metinlerin Hükümü”, *Belleten*, C 84/S. 300, 2020, s. 559-584.

Nasr, Seyyed Hossein, “Oral Transmission and the Book in Islamic Education: The Spoken and the Written Word”, *The Book in the Islamic World The Written Word and Communication in the Middle East*, ed. George N. Atiyeh, State University of New York Press, Albany 1995, s. 57-79.

Nuovo, Angela, “A Lost Arabic Koran Rediscovered”, *The Library*, Vol. XII/No.4, 1990, s. 273-292.

Offenberg, Adri K., “The Print History of The Constantinople Hebrew Incunable of 1493: A Mediterranean Voyage of Discovery”, *The British Library Journal*, Vol. XXII/No. 2, 1996, s. 221-235.

Özkafa, Fatih, “Hat Sanatı Bakımından Mushaf Kitabının Tarihi Seyri”, *Marife*, S. 3, 2010, s. 307-326.

- Özkafa, Fatih, “Sanat Kıymeti Bakımından Matbû Mushaflar”, *Uluslararası Güzeli Sanatlar Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ed. Uğur Atan, Hakan Mazlum, s. 38-54.
- Pedersen, Johannes, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, ter. M. Macit Karagözoğlu, Klasik Yay., İstanbul 2012.
- Raven, James, *What Is The History of Book ?*, Cambridge 2018.
- Pektaş, Nil, “The Beginning of The Printing in The Ottoman Capital: Book Production and Circulation in Early Modern Istanbul”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* C XVI/S. 2, 2015, s. 3-32.
- Robinson, Francis, “Technology and Religious Change: Islam and the Impact of Print”, *Modern Asian Studies*, Vol. XVII/No. 1, 1993, s. 229-251.
- Sabev, Orlin (Orhan Salih), *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Seriyeni (1726-1746)*, Yeditepe Yay., İstanbul 2006.
- Serin, Muhittin, *Hat Sanatı Tarihi Ekoller ve Takipçileri I*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2019.
- Taylor, Malissa, “The Anxiety of Sanctity: Censorship and Sacred Texts”, *Osmanlılar ve Avrupa Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim*, ed. Seyfi Kenan, İsam Yayınları, İstanbul 2010, s. 513-540.
- Touati, Houari, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat*, çev. Ali Berktaş, Yapı-Kredi Yay., İstanbul 2004.
- Unan, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, TTK Basımevi, Ankara 2003.
- Wilson, M. Brett, *The Qur'an After Babel: Translating and Printing the Qur'an in Late Ottoman and Modern Turkey*, Ph. D. Dissertation, Department of Religion in the Graduate School of Duke University, 2009.
- Yaşar, Ahmet, “İstanbul Hanları: 18. Yüzyılın Sonu ve 19. Yüzyıl Başı”, *Osmanlı İstanbulu I*, ed. Feridun Emecen-Emrah Safa Gürkan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 511-524.
- Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*, haz. Turgut Kut - Fatma Türe, Yapı-Kredi Yay., İstanbul 1996.
- Yıldız, Güllü, “İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, C 50, 2017, s. 175-218.
- Zengin, Zeki Salih, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ Yay., Ankara 2002.